

EFTERORD

OVE K. PEDERSEN

Alle artikler i dette og forrige nummer af *Tidsskriftet Antropologi* bidrager til en dybere forståelse af de aktuelle udfordringer for den danske velfærdsstat, også selv om de adresserer alternative fænomener og gør det fra teoretiske vinkler og med metodiske redskaber som er forskellige. De indskriver sig i den standende forskning om den pågående transformation af efterkrigstidens velfærdsstat i retning af nutidens konkurrencestat.

Jeg har fundet megen inspiration ved at læse de forskellige bidrag og takker for muligheden for at reflektere over dem alle. Det skal jeg gøre ved først at rette tre misforståelser og i den forbindelse formulere et par præciseringer. Derefter skal jeg vise, hvordan de mange bidrag har inspireret mig til at pege på yderligere forskning i, hvordan transformationen fra velfærdsstat til konkurrencestat foregår. Med misforståelser mener jeg, hvad jeg selv anser som fejlagtige læsninger af bogen *Konkurrencestaten* (Pedersen 2011), både i den generelle debat og i dette tidsskrift. Jeg udelukker ikke, at jeg selv har ansvar for flere – eller alle – og bruger derfor ikke ordet misforståelse til at klandre nogen, men til at præcisere, hvad der øjensynligt kan fejltolkes og er blevet det.

Misforståelser og præciseringer

Den første sådanne misforståelse går ud på følgende: I bogen *Konkurrencestaten* fremlægger jeg en analyse af de nutidige transformationer i den danske velfærdsstat. Det gør jeg med inspiration fra international og komparativ forskning om, hvordan nationale stater (herunder velfærdsstater) er blevet reformeret i lyset af Bretton Woods-systemets sammenbrud i begyndelsen af 1970'erne, og hvordan de efterfølgende har reageret på den globalisering (og europæisering), der tog fart fra slutningen af 1980'erne og herved ændrede den geopolitiske og

-økonomiske kontekst for at „drive“ velfærdsstat. Og her er så den første præcisering: Transformationen fra velfærdsstat (eller noget, der ligner) i retning af konkurrencestat (eller noget, der er sammenligneligt) er ikke blot et dansk fænomen, men gælder for alle vesteuropæiske og nordamerikanske og endda flere sydamerikanske og østasiatiske stater. Præciseringen er vigtig, fordi den understreger, at det er de internationale betingelser, der ændres i tiden fra begyndelsen af 1970'erne til midten af 1990'erne, og som gør det muligt at skelne mellem, hvordan en international kontekst lige efter 2. verdenskrig skabte mulighed for etablering af de nationale velfærdsstater og nu i de seneste tre-fire årtier er ændret og har lagt dem alle under pres for forandring. Præciseringen er dog også vigtig, fordi den peger på, at det er muligt at studere, hvordan de nationale stater i begge tilfælde har reageret på internationale betingelser ved at vælge hver deres strategi for transformation. Det komparative aspekt er med andre ord vigtigt. Det viser, at den danske velfærdsstat opstår og forandres samtidig med andre nationale velfærdsstater, men også at den danske velfærdsstat udvikles på en særlig måde og med et særligt resultat, i øvrigt ligesom alle andre velfærdsstater gør det. Det er denne kombination af enslighed i omgivelser og divergens i reaktioner, der efter min mening er vigtig, og som rejser spørgsmålet om, hvordan det kan være, at stater reagerer forskelligt på de samme eksterne betingelser. Forklaringer er der mange af. Selv har jeg lagt vægt på institutioner og deres evne til forandring, men også deres kapacitet til at være robuste, og har derfor forsøgt at vise, hvorfor studiet af institutioner er vejen til at forstå, hvordan velfærdsstater forandres, men også hvorfor nogle af disse (men ikke alle) opretholder deres grundlæggende aspekter. Det gælder nemlig, og måske endda især, den danske velfærdsstat, som stadig – også i dag – er en universalistisk velfærdsstat, når det kommer til skattefinansiering af uddannelse, sundhed, infrastruktur m.v., men også har ændret sig i retning af en mere målrettet velfærdsstat, hvad angår fordelingen af velfærdsydelser, som i dag er mere rettet mod udsatte grupper end tidligere. Herved er jeg fremme ved den første misforståelse: at overgangen mellem velfærdsstat og konkurrencestat udgør et brud, hvor noget tidligere (velfærdsstat) afløses af noget nuværende (konkurrencestat). Sådan har jeg ikke beskrevet udviklingen, men har tilstræbt at lægge vægt på, at velfærdsstaten reformeres, men samtidig viser sig robust. Det er den samme pointe, der fremføres her i tidsskriftet (se fx Gilliam), og som jeg fuldt ud tilslutter mig. Mit eget ansvar ligger deri, at jeg bruger vendingen „fra velfærdsstat til konkurrencestat“ og gør det mange gange, hvorfor denne præcisering synes nødvendig: Min analyse er en diagnose af tendenser, det vil sige af udviklingslinjer, der går fra noget i retning af noget andet, uden at endemålet derfor nødvendigvis er formuleret, ej heller er nået. Ligesom velfærdsstaten blev skabt gennem inkrementelle processer, uden

noget klart mål og ved anvendelse af skiftende midler, forandres den også. Ved at anvende tendensanalyse får man derfor ikke fat i, hvad der foregår på alle niveauer, og man får slet ikke alle de forskydninger med, der paradoksalt er i modsætning til tendenser og gør enhver nutid og dens fremtid ganske kompleks og også (delvist) uforudsigelig. Hvad man derimod får fat i, er tendensen, det vil sige den udviklingslinje, der ud fra givne betingelser og med valgte parametre er sandsynlig og som til trods for kompleksiteten kan findes og give indsigt i, hvad der er sket, er ved at ske og med en vis sandsynlighed kan forudsiges at ville ske. Diagnostik har sine potentialer, men også sine begrænsninger. Begge ligger i ensidigheden eller i den simplificerede beskrivelse og dermed fraværet af alle modsætninger, forskydninger, også kaldet kompleksiteter.

Herefter følger den anden misforståelse: Min analyse er præget af den komparative forskning inden for politisk økonomi, en sidedisciplin til såvel økonomisk som politisk teori, men som i de senere år har vundet international udbredelse fx i teorier om *varieties of capitalism* og institutionel forandringsteori. Min tendensanalyse er præget af denne forskning og adresserer som sådan *polity* (spørgsmålet om den politiske orden, eller hvordan forholdet mellem stat, marked og individer er institutionaliseret) og *politics* (spørgsmålet om, hvilke argumenter der lægges til grund for, hvilke politiske reformforslag der besluttet og søges implementeret på hvilke måder) og endelig *policy*, herunder forvaltningspolitik (spørgsmålet om, hvordan forvaltningen organiseres og ledes, og forandringer heri gennemføres). Herved er jeg fremme ved den anden misforståelse, der går ud på påstanden om, at jeg ikke kan se, og måske ej heller vil acceptere, at hvad der sker i de offentlige organisationer (herunder folkeskolen, sundhedsforvaltning og andre) kan vise – og også viser – noget andet end tendensanalysen, herunder en betydelig robusthed eller modstand. Flere bidrag understreger dette, fx i den indledende artikel (Bruun et al. 2015; se også Gilliam i dette nummer og Salamon, Lex & Friberg 2015). Her gives der flere eksempler på, at fx folkeskolelærere „overhører“ krav, der kommer fra politikere, eller blot fortsætter den pædagogiske eller ideologiske linje, de „altid“ har praktiseret, og som de i deres egenskab af fagprofessionelle er uddannet og trænet til. Mit ansvar ligger deri, at jeg ikke eksplicit understreger, at selv om reformer finder flertal, og politikere i Folketinget herefter forudsætter, at hvad der i parlamentarismens navn er besluttet, også fører til ændringer helt ude i klasseværelset, kan det se helt anderledes ud, når bunden vendes i vejret, og antropologer ligesom organisationsteoretikere studerer, hvad der foregår på *street level*. Lad mig derfor præcisere: Det har ikke været min hensigt at forudsætte, at politiske beslutninger implementeres pr. automatik og uden modstand. Det er en gammel, men også vigtig pointe, også for politologer, at der kan være – og tit også er – forskelle på, hvad der kræves „oppe-fra-og-ned“, og hvad der

erfares „nede-fra-op“, og dermed også på, hvad der forandres gennem reformer, og hvad der ændres på baggrund af erfaringer og den innovation, der foregår i organisationernes hverdag. Det har derfor ikke været min intention at forudsætte en automatisk implementering, men derimod at kombinere oppe-og-ned med nede-og-op, altså med begge vinkler. Det forekommer mig da også, at der i min analyse er plads til og endda åbnet for, at tendensanalysen kan udfordres og udvikles, ved at andre vinkler inddrages. I bogen *Markedsstaten* (Pedersen 2014) siger jeg det eksplicit ved at introducere begrebet „distance“: at der netop kan være forskel på, hvad der er politik, og hvad der er hverdag, og at distancen hænger sammen med de friheder, ethvert individ er tildelt i en moderne stat, og den autonomi, der i det danske tilfælde er delegeret til kommuner, til arbejdsmarkedets parter, til offentlige organisationer og herunder til de faglige medarbejdere (dyrlæger, hjemmehjælpere, sundhedsplejersker og andre). Herved understreger jeg også, at det ikke nødvendigvis er, fordi jeg er politolog, og bidragsyderne til dette nummer er antropologer, at forskellen mellem de to vinkler opstår, men at den udspringer af, hvordan den politiske orden (polity) er konstrueret (se i den sammenhæng kapitel 7 og 8 i *Markedsstaten* (Pedersen 2014), hvor der argumenteres for, at distancen er immanent til den moderne stat og derfor må betragtes som uafhængig af, hvilken disciplin der kaster sit blik i hvilke retninger). Jeg kan derfor fuldt ud tilslutte mig det, som siges i indledningen: „[...] at det er et empirisk spørgsmål, hvilke forandringer der er på spil, og hvordan folk skaber, erfarer og italesætter disse“. Men jeg ønsker alligevel denne tilføjelse: at analysen af tendenser også baserer sig på empiri, og at det derfor ikke er et spørgsmål om empiri eller ej, blot om forskellige typer af samme.

Til sidst den tredje misforståelse: For mange år siden introducerede jeg begrebet „den samfundsøkonomiske forestilling“ (SØF) efter at have studeret, hvordan der siden 1960'erne er udviklet institutioner (herunder Det Økonomiske Råd) og etableret økonomiske modeller (herunder SMEC og ADAM) og således over tid er skabt forestillinger om den nationale økonomi som et organisk hele af offentlige og private beslutninger som forudsætning for koordination af den økonomiske politik, der føres med hjemsted i Folketing og regering, og i de overenskomstforhandlinger, der foretages mellem parterne på arbejdsmarkedet, ligesom de beslutninger om økonomi, der foretages i de tusinder af husholdninger. Begrebet var vigtigt i forbindelse med udvikling af teorien om den danske forhandlingsøkonomi og for introduktion af begrebet „konsensuspolitik“. I alle mine beskrivelser af SØF har jeg da også lagt vægt på dennes karakter af forestilling og dermed understreget, at den er baseret på et sæt af værdier og udgør et sæt af normer for, hvad der kan opfattes som samfundsøkonomiske problemer og løsninger ligesom for passende adfærd (se for en komparation af økonomiske

forestillinger i fire forskellige lande inklusive Danmark, Campbell & Pedersen 2014). Jeg har således – synes jeg selv – over flere publikationer fastholdt den pointe, at SØF er „mere“, end hvad neoklassiske økonomer vil kalde en økonomi. Jeg har netop indtaget den position, som jeg kritiseres for at have overset: at alle „økonomiske systemer“ er substantivistiske, og at der heri indgår „moralske“ såvel som „økonomiske“ værdier/normer. Begrebet „moralisk økonomi“ er jeg ikke fremmed over for, tværtimod har selve tilgangen fra Karl Polanyi og andre været med som følgesvend i alle mine analyser af SØF (se *Konkurrencestaten*, Pedersen 2011: kap. 4). Måske har jeg dog gjort den fejl at sætte velfærdsstatens projekt om medborgerskab over for konkurrencestatens projekt om mobilisering af de økonomiske ressourcer og således sat et „moraliserende“ projekt, hvor fællesskabet gøres til en etisk fordring om demokratisk deltagelse, over for et „økonomiserende“ projekt, hvor fællesskabet gøres til en etisk fordring om den enkeltes beskæftigelsesdygtighed. Den skarpe modsætning mellem de to har noget med tendensanalysens begrænsninger at gøre. Alligevel burde det stå nogenlunde klart, at jeg betragter dem begge som forestillinger, men alligevel forskellige, i den forstand at de baserer sig på adskillelige værdier om individers pligt og ret, og på hvordan den enkelte bør tænke og agere for at indgå i et „forestillet fællesskab“: det ene „moraliserende“, det andet „økonomiserende“, men begge substantivistiske. Af samme grund hører sondringen mellem moral og økonomi ikke til i min begrebsverden. Begge er inkluderet i alle de projekter om fællesskab, der er udviklet i Danmark siden 1840'erne (hvilket jeg håber at kunne beskrive i detaljer i et tredje bind til trilogien om den danske stat og dens historie).

Netop det fører over til den sidste præcisering, der drejer sig om forholdet mellem individ og fællesskab. I bidrag af Gilliam (i dette nummer) og af Møller og Johansen (2015) fremgår det, at der efter min beskrivelse skulle være „fundamentale“ forskelle mellem det projekt om individ og fællesskab, som karakteriserer velfærdsstaten på den ene side og konkurrencestaten på den anden. Måske har det igen med tendensanalysen at gøre, men alligevel! Der er vel ingen, der har været i tvivl om, at også velfærdsstaten lagde vægt på forpligtelsen til at arbejde som forudsætning for at modtage offentlig forsørgelse, eller at arbejdet også her blev (bliver) betragtet som et fællesskab og selvforsørgelse som en af de mange etiske fordringer lagt på den deltagende medborger. Hvis nogen er i tvivl, så læs formålsparagraffen til den prægtigste af alle velfærdsstatens sociallove, nemlig bistandsloven fra 1976, og studér så også de mange incitamenter til at arbejde, der i hele velfærdsstatens periode lægges ind i skatte-, social-, arbejdsmarkeds- og andre politikker. Hvis der derudover er nogen, der er i tvivl om, hvorvidt arbejdet betragtes som en forpligtelse over for fællesskabet og som en måde at deltage i samme på, så læs *Markedsstaten* (Pedersen 2014), der følger de

sidste 450 års udvikling fra introduktionen af den simple arbejdspligt i 1537 til etableringen af det kollektive overenskomstsystem i 1899 og den efterfølgende sammenkobling af pligten til selvforsørgelse med retten til offentlig forsørgelse som forudsætning for socialstaten (1860 til 1930'erne), dernæst velfærdsstaten (1950'erne og til 1990'erne) og nu konkurrencestaten (1990'erne-). Det er et af de mange grundlæggende træk ved den danske statshistorie, at arbejdet og derfor arbejdslinjen i århundreder har stået i centrum for den statslige eller kollektive regulering af individet, ligesom uddannelsessystemet og ikke mindst (almue)-folkeskolen har haft til formål at danne og uddanne til „et arbejdslystigt liv“ som forudsætning for at indgå i et fællesskab – først det enevældige i huset og under husbonde, dernæst det moderne på arbejdsmarkedet og under arbejdsgiver og endelig det velfærdsstatslige i husholdningerne og under staten. Det er således en af hovedpointerne i *Markedsstaten*, at individets historie i Danmark er forbundet med dannelse og uddannelse til det arbejdende individ med en individualitet, der er fælles for alle, og som sådan udgør det „første fællesskab“. Jeg er derfor helt på linje med norske Marianne Gullestad og hendes påstand om individualismens særlige egalitære karakter i Skandinavien, men jeg lægger herudover vægt på, at det egalitære er knyttet til arbejdsforpligtelsen.

Alligevel er der forskel på, hvad der over tid menes med individ og fællesskab. Over århundreder sker der forskydninger i, hvordan de begge defineres, ligesom også skolen og andre institutioner spændes for forskellige idealer om dannelse og uddannelse. Det er da også netop disse forskydninger, jeg eftersøger ved at vise, hvordan definitionen af individ og af fællesskab, herunder af rettigheder og pligter, forandres, og at der aktuelt endnu en gang sker ændringer heri. Jeg kan derfor fuldt ud tilslutte mig pointen hos flere bidragsydere om, at selvstændighed og fællesskab ikke er hinandens modsætninger, men – som jeg understreger i *Markedsstaten* (kap. 7) – hinandens forudsætninger, i hvert fald i Danmark, dog med den tilføjelse, at det er denne iboende spænding mellem lighed (forstået som alles ligeværdighed i fællesskab) og individualisme, der også i dag karakteriserer transformationen til konkurrencestat. Jeg taler derfor ikke om en øget individualisering, ej heller om en øget kollektivisering, men om forskydninger i, hvilke pligter og rettigheder individet tildeles og dermed hvilke forestillinger om lighed og om individualitet, det omfavnes af i skolen og i andre institutioner. Jeg er helt indforstået med og har da også skrevet i samme retning, at sontringen mellem inklusion og eksklusion og introduktionen af elevplaner, familieplaner, beskæftigelsesplaner, og jeg ved ikke hvor mange andre planer, introducerer en opmærksomhed (en biopolitik) rettet mod individet og dets adfærdsregulering, som også indebærer, at den enkelte borgers liv „beskrives og blottes“, som det formuleres af Møller og Johansen (2015). Men endnu en gang er pointen den samme: at individet altid har været

reguleret og adfærdsstyret, men at mål og midler ændrer sig, og at vi igen kan se forandringer heri (se her også Oline Pedersen, dette nummer). Måske er jeg endnu en gang medskyldig? Her forstået således, at jeg ikke kraftigt nok har understreget, at alle mine begreber er historisk, endda geografisk, situationelle og derfor ikke har karakter af universalistiske bestemmelser (eller almengyldige idealer), og at dikotomien mellem individ (individualitet) og fællesskab (kollektivitet) på samme måde ikke skal forstås som tidsløs eller almengyldig, men tidsbestemt og med sin egen nationale historie, som det fremgår af *Markedsstaten*. For tendensanalysen ligger djæveln i detaljen, i den øjensynligt uskyldige, men alligevel vigtige forskydning i kategorier som „social gruppe“, „person“, „elev“, „den enkelte“ eller i kategorier som „selvdannelse“, „almen dannelse“, „alsidig udvikling“, „faglige kundskaber“ og mange andre. Og det er nøjagtig her i dette djævelskab, at jeg har fundet belæg for, at der sker ændringer i forestillinger om, hvad et individ og et fællesskab bør være, og også hvilket politisk projekt fx folkeskolen spændes for. Selvfølgelig – og igen – med den tilføjelse, at der ikke er nogen automatik i, hvad der skrives i paragraffer, og hvad der sker i klasseværelset. Men mere herom nu, hvor det skal dreje sig om inspirationen.

Inspiration og forslag

Den første inspiration omhandler forskellen mellem kategorierne velfærdsstat og velfærdssamfund. Begge anvendes synonymt i flere bidrag, faktisk i de fleste. Der synes ikke at være nogen opmærksomhed på, at de to kategorier ikke er synonyme, men dækker to ganske forskellige historisk-politiske projekter. Det står til gengæld klart, når man fx læser Gunnar Myrdals bog fra 1960, *Beyond the Welfare State. Economic Planning and Its International Implications*. Bogen er på mange måder inspirerende, ikke mindst fordi den beskriver, hvilke historiske og internationale forudsætninger der lå til grund for etablering af „de demokratiske velfærdsstater“, men også fordi den præsenterer (de socialdemokratiske) idealer bag opbygningen af velfærdsstater og konsekvent placerer velfærdsstaten som en overgang, endda en nødvendig overgang, til velfærdssamfundet. Målet er ikke staten, men samfundet; midlet er en statsliggørelse, men formålet er at udvikle en „velfærdskultur inden for en velfærdsstat“, der indebærer en gradvis mindskelse af den statslige regulering parallelt med en gradvis udvikling af den enkelte borgers aktive deltagelse som en forudsætning for etablering af et fællesskab (op.cit.92-102). Pointen er denne: Velfærdsstaten betragtes som forudsætningen for velfærdssamfundet og velfærdssamfundet som den utopi, staten skal virkeliggøre gennem en demokratisering af dens institutioner og en almen dannelse af dens borgere til medborgere; det vil sige myndige borgere,

der frivilligt og ved egen tilskyndelse og interesse påtager sig den forpligtelse at skabe „et solidarisk fællesskab“ gennem deltagelse i foreninger og organisationer, men også i lokalsamfundet og nede i hverdagen, herunder i klasseværelset, på hospitalsgangen, i universitets forelæsningssal, i familien og i relationen mellem forældre og børn, ung og gammel, mand og kvinde, statsborger og fremmed og så meget videre. Velfærdssamfundet er utopien, mens velfærdsstaten er pragmatikken, og som sådan er den forudsætning for, at den selvpåtagne solidaritet indlejres som en „etisk fordring“ i den enkeltes selvforståelse og fællesskabsfølelse. Med andre ord: Velfærdsstaten betragtes som et redskab til „civilisering“ (læs disciplinering), men ikke til en hvilken som helst civilitet. Den nye tids civilitet er netop tænkt som et opgør med århundreders statsliggørelse af markeder og organisationer og herunder umyndiggørelse af individer (se op.cit.52f.) og ikke som en fortsættelse eller moderne udbygning af denne. Tværtimod var velfærdsstaten tænkt som den historiske overgang mellem århundreders statslige dominans under enevælde og fremtidens velfærdssamfund med demokratiske institutioner og myndige medborgere. Det var i sandhed et historisk projekt gennemført oppe-fra-ned, men med det mål at frisætte kræfter nede-fra-op. Men pointen er denne: at det netop er forståelsen af velfærdssamfundet som projekt (eller utopi), der gør mange af bidragene i de to temanumre inspirerende.

Med den antropologiske tilgang rejses – implicit og i tråd med det foranstående – spørgsmålene: Hvor langt er utopien gjort virkelig? Var det en succes, en fiasko eller det halve af begge, hvis det overhovedet kan måles? Hvilket jeg mener, der blandt bidragene er eksempler på, at det kan. For eksempel viser Ludvigsen (dette nummer), hvordan ældre søger „[...] at leve op til de forpligtelser, som samfundet fordrer af dem“ og til trods for smerter og ensomhed også kæmper en hverdagskamp for at være aktive og selvansvarlige, sådan som det fordres. Feltstudiet er overbevisende, nærmest rørende, i dets beskrivelse af, hvordan medborgerskab frivilligt påtages af ældre, som selv finder det passende, at de som medborgere anstrenger sig for at være fysisk og socialt aktive. Det samme gælder Anneberg og Bubandt (dette nummer) og deres feltstudie af dyrevelfærd og konflikten mellem „den moraliserende“ dyrelæge og den optimerende grise-farmer. I tråd hermed beskriver Gilliam (dette nummer), hvordan lærerne med udgangspunkt i idealet om velfærdssamfundet taler om, at „[...] børnene skal blive ordentlige mennesker, gode medborgere, og at de skal lære at gebærde sig i samfundet“, men også hvordan der kan findes en tendens til en „[...] moralsk uvilje mod et dominant fokus på faglighed og optimering af eleverne“, og at lærerne generelt er kritiske over for og ofte modarbejder politikernes optimeringsstrategier „[...] idet de ikke mener, at skolen skal presse børnene for meget [...]“.

Kontrasten mellem de tre cases er inspirerende og har under alle omstændigheder inspireret mig til disse to spørgsmål: Først (1) Hvad er der sket, når „de ældre“ selvvalgt tilstræber at leve op til de fordringer, som politikere ligesom sundhedsforvaltningen pålægger dem, mens skolelærerne ud fra en faglig bedømmelse „modarbejder“ en sådan „optimering“ over for børnene, mens grisefarmerne åbenlyst føler sig umyndiggjort ved dyrelægens ankomst? Er der tale om, at den ældre generation har gennemgået et andet forløb for civilisering (læs disciplinering) end den, lærerne mener, børn og deres forældre skal igennem, eller den grisefarmeren har? Og hvad er så – helt ned i detaljen – forskellen mellem de tre forløb, hvad angår de idealer om individualitet og kollektivitet, der er lagt til grund? Dernæst (2) Hvilke processer og procedurer er i de tre tilfælde fulgt (eller følges) for civilisering? Er de ens, er de forskellige? Involverer de i alle tre tilfælde fagprofessionelle som „gatekeepers“ mellem politikere og borger, og er der tale om forskellige fagprofessionelle idealer – en for tidligere generationer, en for nutidige – eller endda om, at tre forskellige faglige professioner er involveret: sundhedspersonalet, læreren, dyrlægen? Svarene har jeg selvsagt ikke, men jeg er blevet inspireret til at spørge. Først og fremmest fordi kontrasten mellem de tre cases viser, at civilisering ikke nødvendigvis er det samme over tid, men også at offentlige organisationer (og ikke bare folkeskolen) har en disciplinerende rolle og møder helt forskellige udfordringer fra felt til felt – fra sundhedsforvaltning via skole til grisefarm, så at sige.

Disciplineringens historie er vigtig, forskelle fra felt til felt er det også. Alle de nævnte bidrag giver indsigt i forskydninger, men også mulighed for at evaluere de seneste 60 og flere års erfaringer med at lade velfærdsstaten være overgang til velfærdssamfund. Hvor langt er det lykkedes eller mislykkedes? Var samfundet en utopi og den fortsatte statsliggørelse en tilfældighed, eller blev det en nødvendighed? Svarene blafrer med ny forskning, men det er påfaldende, hvordan mange af de to temanumres bidrag der sammenfaldende fremhæver, at den statslige regulering, kontrol og endda intervention i det mest personlige hos borgerne udvikles, og at redskaberne hertil – fx forandringsbarometer anvendt over for sindslidende – indskrænker de fagprofessionelles råderum eller rum for refleksivitet (se Møller & Johansen 2015). Hvad forklarer, at lærerne kæmper – og øjensynligt med en vis succes – for deres råderum, mens andre får det indskrænket? Hvad er forklaringen på, at grisefarmere ser dyrlægen som en formynder, mens lærerne ser den statsligt finansierede folkeskole som frontkæmper i et civiliseringsprojekt?

Det har inspireret til den næste betragtning. Ifølge Myrdal (1960) er staten en forudsætning for samfundet og statsliggørelse en overgang til myndiggørelse. Men bemærk: Han påstår ikke, at staten og statsliggørelsen bliver „overflødig“

eller kan undværes. Han har ingen tro på, at staten „forsvinder“, men forbinder de politiske institutioners demokratisering med medborgerskab og derfor det politiske flertals regulering med borgernes deltagelse og deres selvvalgte aktiviteter i egne og fællesskabets interesse. Han forbinder „oppe-fra-ned“ med „nede-fra-op“ og ser forholdet mellem de to som en mulighed for at „udvikle en velfærdskultur inden for en velfærdsstat“.

Kombinationen af parlamentarisk demokrati og medborgernes aktiviteter er nøgleordet, hvilket har givet mig inspiration til at tænke videre over det begreb om „etisk øjeblik“, jeg introducerede i *Konkurrencestaten* (kap. 9). Her blev begrebet lokaliseret i forholdet mellem den faglige medarbejder og den enkelte borger (elev, klient, patient), ligesom jeg argumenterede for, at øjeblikket er opstået som følge af den stadig mere præcise udpegning af den enkelte som objekt for adfærdsregulering og herunder de stadig flere hensyn, som den faglige medarbejder skal afveje i forbindelse med afgørelser af, hvilken service eller ydelse den enkelte skal modtage. Gilliams beskrivelse af folkeskolen og lærernes måder at „modarbejde“ det politiske flertals beslutninger på rejser en anden vinkel omkring det etiske øjeblik end den, der er præsenteret i *Konkurrencestaten*, nemlig: I hvilken forstand er den offentligt ansatte, den faglige medarbejder, forpligtet til at følge flertallets formål? Eller i hvilken forstand har de en pligt (ret) til at følge egne faglige standarder, evt. helt individuelle opfattelser af, hvad der bør være fremtidens definition på individualitet og fællesskab? Det drejer sig altså om demokratiets udstrækning og om forholdet mellem politisk beslutning og det faglige råderum. Er det demokratisk at modarbejde? Er det omvendt nødvendigt for demokratiet, at der eksisterer et råderum for de faglige medarbejders fortolkning af det politiske flertals hensigter? Jeg ved det ikke, men er blevet inspireret til at spørge ved at se, hvordan flere bidrag (også Møller & Johansen (2015) ligesom Bruun (dette nummer) om andelsboligforeninger) fremhæver, at de faglige medarbejders engagement i hverdagen ikke er uden betydning, men også at der i hverdagen kan findes modstand mod, men også (en fleksibel) tilpasning til, hvad der politisk er besluttet. Forholdet mellem fagligt engagement og politisk vilje støder sammen, og pointen er denne: I dette sammenstød er der demokratiske dilemmaer, ligesom det bliver evident, hvor mange udfordringer der rejses i overgangen fra stat til samfund. Er den modarbejdende lærer en demokratisk helt eller et demokratisk problem? Det er ikke hver dag, denne slags dilemmaer lokaliseres og lægges til grund for debat om demokratiets vilkår. Men de to temanumre af *Tidsskriftet Antropologi* viser, at det er muligt og måske også nødvendigt, at politologer ligesom antropologer forholder sig vurderende til demokratiets tilstand her og nu og efter 60 og flere års erfaringer med velfærdsstat.

Og her kommer så den sidste inspiration. Den drejer sig om styring, om den statslige styring og dens historie. Med styring mener jeg noget ganske politologisk, nemlig hvordan offentlige organisationer og deres medarbejdere dirigeres til at gøre noget, de er pålagt ved lov, regel eller ved beslutning truffet af folkevalgte, domstole eller embedsmænd med myndighed til at lede. Ingen af de mange bidrag forholder sig eksplicit til dette perspektiv, men giver alligevel megen inspiration. På den ene side fremhæves det i flere bidrag, at individet er en institution, og at individualitet ligesom fællesskab er et resultat af bevidst tilrettelagte politiske projekter (se fx Oline Pedersen, dette nummer). Kort sagt, der foregår disciplinering som forudsætning for civilitet, og bag civiliseringen er der vilje, politisk endda. På den anden side foregår civiliseringen ved anvendelse af statslige organisationer og tusinder af faglige medarbejdere (lærere, pædagoger, sundhedspersonale osv.) finansieret med skatteydernes kroner udregnet efter lovgivningens nøjagtige bogstav. Det rejser to styringsdimensioner: (1) stat over for borger og (2) medarbejder over for stat. Begge synes at være hinandens forudsætninger, i hvert fald i en velfærdsstat som den danske, hvor velfærdsopgaverne løses statsligt (herunder kommunalt) og finansieres offentligt (i hovedsagen), men også hvor borger såvel som medarbejder deltager i eller er underlagt den definition på almenvellets fremtid, der er politisk vilje og flertal til. De to dimensioner er spændende at kombinere. De giver anledning til en hypotese: at den ene styring (af borgeren) er en følge af den anden (af medarbejderen) og endda omvendt, således at denne sammenhæng øges i betydning, i takt med at begge yder modstand – grisefarmer såvel som lærer – og at denne sammenhæng først brydes – som i tilfældet med „de ældre“ – når styringen bliver selvvalgt, selvpålagt og fører til passende adfærd. Med andre ord: Kan modstanden og herunder det faglige engagement være anledning til udvikling af nye og flere styringsintentioner og -redskaber? Noget kan tyde på det. I hver fald er det karakteristisk, at flere bidrag tager udgangspunkt i den implicite forudsætning, at de faglige medarbejdere traditionelt har haft autonomi til at fastlægge standarder, herunder for kvalitet i service og ydelse, og endda til at definere, hvad der bør menes med individualitet og fællesskab, men at denne autonomi nu indskrænkes, i takt med at den faglige medarbejder styres tættere og herved mister råderum eller rum til refleksivitet. Det rejser ikke bare en hypotese, men også et spørgsmål: Hvorfor? Flere svar kan gives, men der mangler forskning i styringens historie, herunder i betydningen af hverdagens engagementer og modstand og herunder af de måder, hvorpå tilpasning og modstand har indflydelse på udviklingen i styringsteknologier og indskrænkninger i eller udvidelser af de faglige medarbejders autonomi.

Nok er nok. Jeg har fået flere ideer end de nævnte. Således kunne det være spændende at diskutere, hvorvidt neoliberalisme som idé eller ideologi er ansvarlig

som påstået (se fx Møller & Johansen 2015), eller hvorvidt neoliberalisme er så almen en term, at de nationale forskelle forsvinder med konsekvenser for vor forståelse af de seneste mange års ændringer i synet på fællesskab og individ (se Campbell & Pedersen 2014 for analyse af, hvordan neoliberale ideer er fortolket i forskellige lande, og hvor særlig den danske fortolkning er). Jeg synes også, det kunne være udfordrende at diskutere, hvilke sammenstød der er mellem danske normer for normalitet og udlændinges, herunder udenlandske studerendes opfattelse af „de privilegerede“, men øjensynligt dovne danske studerende, som beskrevet i studie af Wilken og Hansen (2015). Mulighederne er mange, men som sagt – nok er nok.

Afslutning

Misforståelser plus inspiration: Jeg er glad for udfordringen og ser frem til at finde ud af, hvordan antropologi og politologi kan give nye og andre indsigter i den nuværende periode for transformationer. Som sådan drejer de ovenstående betragtninger sig om en kritik, men også om et ønske. Kritikken går ud på, at politologien ligesom antropologien sammen med de øvrige samfunds- og humanvidenskaber alt for længe har isoleret sig i hvert deres disciplinære hjørne med konsekvenser for vor aktuelle indsigt i, hvilke transformationer, forskydninger og meget andet der foregår ikke alene i Danmark, men i sammenlignelige lande. Ønsket går ud på, at indsigter fra hvert hjørne gøres komplementære, stilles over for og i forhold til hinanden, og en tværfaglig tilgang etableres. Netop disse to temanumre om velfærdsstaten har vist, hvor meget der kan vindes, og hvor megen inspiration der kan skabes. Mere end alt håber jeg derfor på flere og mere præcise formuleringer af de spørgsmål, der udspringer ved at kombinere *Konkurrencestaten* med bidrag fra de to numre af *Tidsskriftet Antropologi*.

Litteratur

- Bruun, Maja Hojer, Stine Krøijer & Mikkel Rytter
2015 Indledende perspektiver. Forandringsstaten og selvstændighedssamfundet.
Tidsskriftet Antropologi 72:11-38.
- Campbell, John L. & Ove K. Pedersen
2014 The National Origins of Policy Ideas. Knowledge Regimes in The United States, France, Germany, and Denmark. Princeton: Princeton University Press.
- Myrdal, Gunnar
1960 Beyond the Welfare State. Economic Planning and Its International Implications.
New Haven: Yale University Press

- Møller, Julie Rahbæk & Katrine Schepelern Johansen
2015 Spændingsfeltet mellem dynamik og stabilitet. Udvikling og behandling af mennesker med sindslidelser i det danske velfærdssamfund. Tidsskriftet Antropologi 72:67-88.
- Pedersen, Ove K.
2011 Konkurrencestaten. København: Hans Reitzels Forlag.
2014 Markedsstaten. København: Hans Reitzels Forlag.
- Salamon, Karen Lisa Goldschmidt, Simon Lex & Torbjörn Friberg
2015 Konvergens på tværs af velfærdsstaten. Tidsskriftet Antropologi 72:119-38
- Wilken, Lisanne & Mette Ginnerskov Hansen
2015 Internationalisering og økonomisk ulighed på videregående uddannelser i Danmark. Tidsskriftet Antropologi 72:93-112.

